

Ogólne założenia sowieckiej polityki okupacyjnej w Polsce

Sowieckie zamiary opanowania Polski trzeba datować na długo przed 1939 r. Można o nich mówić już od czasu narodzin II Rzeczypospolitej i powstania planów przeniesienia zdobytej przez bolszewików władzy w Rosji na zachód. Zwycięska wojna Polaków z nawałą bolszewicką w 1920 r. jest tego najlepszym dowodem. Należy więc sądzić, że po zawarciu sowiecko-niemieckiego paktu o nieagresji z 23 sierpnia 1939 r., zwłaszcza jego tajnej części, gotowe plany wystarczyło wydobyć z sejfu, uaktualnić i uszczegółowić – stosownie do nowej sytuacji – a następnie szybko wcielić w życie.

Fundamentalne różnice ustrojowe między oboma państwami oznaczały, że na opanowanych obszarach II Rzeczypospolitej Sowietom musieliby w stosunkowo krótkim czasie dokonać gruntownej, gigantycznej przebudowy wszystkich przejawów życia politycznego i społeczno-gospodarczego – według modelu obowiązującego w ich państwie.

7 września 1939 r. w rozmowie z sekretarzem generalnym Międzynarodówki Komunistycznej Georgi Dymitrowem¹ Józef Stalin nawiązał do wydarzeń wojennych i z satysfakcją zauważył, że likwidacja Polski „w obecnych warunkach oznaczałaby jedno burżuazyjne faszystowskie państwo mniej!”. Dalej pytał go cynicznie: „Cóż złego byłoby, jeśli byśmy w rezultacie rozgromienia Polski **rozszerzyli system socjalistyczny** [podkr. A.G.] na nowe terytoria i ludność?”.

Pierwsze znane nam ze źródeł instrukcje dotyczące postępowania Sowietów na zajętych przez nich we wrześniu 1939 r. ziemiach wschodnich II RP zawarte są w poufnych dyrektywach i rozkazach dowództwa Armii Czerwonej. Militarynym celem inwazji Kremla było wtedy złamanie oporu polskiego i zajęcie obszaru do linii wytyczonej w tajnym protokole do układu o nieagresji między ZSRR a Niemcami z 23 sierpnia 1939 r. (Pisa, Narew, Bug, Wisła, San). Polityczny cel odsłaniają zawarte w dyrektywach rad wojennych i rozkazach bojowych sformułowania o tym, jakoby robotnicy i chłopci na tzw. Zachodniej Białorusi, Zachodniej Ukrainie oraz w Polsce zbuntowali się i powstali do walki przeciwko „swoim odwiecznym wrogom – obszarnikom i kapitalistom”, Armia Czerwona zaś pospieszyła tym powstańcom z pomocą, by ów ucisk obszarniczo-kapitalistyczny zrzucić².

¹ *Komintiern i wtoraja mirowaja wojna*, t. 1: *Do 22 ijunia 1941 g.*, Moskwa 1994, s. 10–11.

² *Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów 17 września 1939*, t. 3: *Działania wojsk Frontu Białoruskiego*, oprac. C. Grzelak, S. Jaczyński, E. Kozłowski, Warszawa 1995, s. 27, 31, 33, 35, 40, 44, 47, 50.

Już rozkazy bojowe z 15–16 września 1939 r.³ zawierały jednoznaczne sformułowania: „Potężnym uderzeniem na wojska nieprzyjaciela rozgromić je”; zniszczyć i wziąć do niewoli siły zbrojne Polski, „unikać bombardowania miast i miasteczek nie zajętych przez znaczne siły nieprzyjaciela”. Inwazja miała przynieść rozbicie „pańsko-burżuazyjnej władzy”. Warte odnotowania jest to, że nakazano wojsku nie dopuszczać do rekwizycji żywności i paszy na zajętych obszarze⁴.

W nocy z 16 na 17 września 1939 r. wraz z siłami Armii Czerwonej na terytorium Polski wtargnęły grupy operacyjno-czekistowskie NKWD. Miały powoływać tymczasowe organy władzy (z zaufaną obsadą personalną) w zajmowanych miastach i komitety chłopskie na wsiach; niezwłocznie przejąć wszystkie obiekty łączności, banki i urzędy skarbowe, drukarnie i redakcje gazet, archiwa państwowe, więzienia; zapewnić ochronę porządku publicznego⁵. Otrzymały też nakaz aresztowania „najbardziej reakcyjnych przedstawicieli administracji państwowej”, kierownictwa i agentów aparatu przymusu, aktywu partii politycznych, co znaczących reprezentantów ziemiaństwa i kapitalistów. Tak więc na długo przed formalną aneksją wschodnich ziem II RP agresor faktycznie przejmował kontrolę nad całością życia obywateli na podbitym obszarze.

Celem okupacji było oczyszczenie zajętego terytorium z rzeczywistych i potencjalnych przeciwników nowej władzy oraz sowietyzacja społeczeństwa i gospodarki, by ułatwić unifikację z ZSRR. Zgodnie z planem Kremla całą władzę polityczną, administracyjną i gospodarczą przejmowały w terenie (miasto, powiat) komisaryczne zarządy tymczasowe, które powstawały w miejsce likwidowanych władz polskich. Polski podział administracyjny został czasowo zachowany. Już pierwsze zarządzenia okupanta⁶ obligowały wszystkich obywateli do niezwłocznego złożenia broni palnej i białej, uruchomienia sieci handlowej, utrzymania dotychczasowych cen, zrównywały także rubel ze złotym. W miastach organizowano Gwardię Robotniczą oraz Milicję Ludową do ochrony ważnych obiektów.

W podpisanym 28 września 1939 r. układzie o granicy i przyjaźni między ZSRR i Niemcami już jawnie umieszczono zapowiedź przebudowy porządku państwowego na zajętych terytorium (art. 3). W odniesieniu do wschodnich województw II RP oznaczało to zainstalowanie porządku sowieckiego.

Ponieważ faktyczną władzę w ZSRR sprawowała na zasadzie monopolu partia komunistyczna, jej stanowisko i decyzje polityczne mają dla nas kluczowe znaczenie. To właśnie one przekładały się na uchwały ciał prawodawczych i rozporządzenia władz administracyjnych.

Pakiet ustaleń dotyczących urzędzenia okupowanego terytorium II RP został zawarty w protokole posiedzenia Biura Politycznego Komitetu Centralnego Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików) z 1 października 1939 r.⁷ Dokument ten określał kroki, które należało zrealizować, aby – zachowując pozory liczenia się z wolą mieszkańców – zaanektować zajęte przez wojsko

³ *Ibidem*, s. 27–29.

⁴ *Ibidem*, s. 30, 34, 45.

⁵ *Wydarzenia i losy ludzkie. Rok 1939*, Warszawa 1998 („Zachodnia Białoruś” 17 IX 1939 – 22 VI 1941, t. 1), s. 71–74.

⁶ *Ibidem*, s. 118–119.

⁷ RGASPI, 17-3-1014, k. 57–61.

terytorium. Przede wszystkim nakazano zwołać ukraińskie i białoruskie zgromadzenia ludowe⁸. Owe „przedstawicielstwa” miejscowej ludności miały formalnie uregulować status zajętego obszaru. Zgodnie ze scenariuszem Kremla celem ich obrad miało być: zatwierdzenie przejęcia ziem obszarniczych przez komitety chłopskie; rozstrzygnięcie charakteru tworzonej władzy (sowiecka czy burżuazyjna?); podjęcie decyzji o wejściu w skład ZSRR (czyli o wcieleniu okupowanych polskich województw do Ukraińskiej i Białoruskiej SRR); nacjonalizacja banków i wielkiego przemysłu. Zapowiadało to radykalne zmiany struktury społecznej, stosunków własnościowych i przynależności państwowej.

Biuro Polityczne KC WKP(b) ustaliło również szczegółowo termin wyborów (22 października 1939 r.), miejsce i dzień inauguracji obrad (Lwów i Białystok, 26 października) oraz zasady przeprowadzenia wyborów i głosowania (powszechne, bezpośrednie, równe, tajne). Wszystko miało się odbyć pod kontrolą ogniw i pełnomocników partii oraz tymczasowych władz administracyjnych, wspomaganych na miejscu przez funkcjonariuszy aparatu politycznego Armii Czerwonej, grupy operacyjno-czekistowskie NKWD i tysiące zaufanych wysłanników, oddelegowanych ze wschodu. Kampania wyborcza miała być prowadzona pod hasłami ustanowienia władzy sowieckiej na zajętych ziemiach wschodnich II RP, włączenia ich do USRR i BSRR, zatwierdzenia konfiskaty majątków obszarniczych, żądania nacjonalizacji banków i dużego przemysłu.

Ten scenariusz został niemal dokładnie zrealizowany. Zgromadzenia ludowe Zachodniej Ukrainy (Lwów, 26–28 października) i Zachodniej Białorusi (Białystok, 28–30 października) wypełniły swoje zadania. Podjęte w ich następstwie listopadowe (1939 r.) decyzje rad najwyższych ZSRR, BSRR i USRR rozciągnęły całe ustawodawstwo ogólnozwiązkowe na ziemię zaanektowane. Na tej podstawie dokonała się unifikacja nowego terytorium ze starym (ZSRR), a to oznaczało wówczas definitywne i – wydawać się mogło – bezpowrotne zburzenie polskiego porządku państwowego.

Zmiany administracyjne

We wspomnianej decyzji Biura Politycznego KC WKP(b) z 1 października 1939 r. znalazło się polecenie, by zorganizować tymczasowe komisaryczne zarządy obwodowe, działające na obszarach polskich województw. W skład każdego z nich wchodziło dwóch przedstawicieli organów armijnych, przedstawiciel NKWD i reprezentant tymczasowego zarządu miasta w siedzibie danego województwa (obwodu). Działy do zakończenia okupacji wojskowej i zorganizowania administracji sowieckiej – po formalnym wcieleniu do ZSRR zajętego terytorium.

Po wcześniejszych uchwałach republikańskich instancji partyjnych Ukrainy i Białorusi w sprawie podziału administracyjnego okupowanego obszaru⁹ Biuro Polityczne KC WKP(b) 4 grudnia 1939 r. zatwierdziło utworzenie nowych obwodów: pięciu w BSRR i sześciu w USRR. Sankcjonował to odpowiedni dekret

⁸ O „wyborach” do tych zgromadzeń i o przebiegu ich obrad zob. m.in. M. Gnatowski, *Zgromadzenie Ludowe Zachodniej Białorusi. Fakty, oceny, dokumenty*, Białystok 2001; A. Głowacki, *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1941*, Łódź 1997.

⁹ *Wydarzenia i losy ludzkie...*, s. 360–361, 387–392.

Prezydium Rady Najwyższej ZSRR. Wraz z tym zatwierdzono obsadę personalną partyjnych i administracyjnych władz nowych obwodów¹⁰. Od strony formalnej oznaczało to koniec rządów wojskowych. Równocześnie zobowiązano partyjne instancje USRR i BSRR, by do 1 stycznia 1940 r. przedstawiły do zatwierdzenia przez Biuro Polityczne KC WKP(b) propozycje przekształcenia powiatów w rejon-y (z każdego powiatu tworzono kilka rejonów). Owo zatwierdzenie rejonów nastąpiło 7 stycznia 1940 r.¹¹ Ostatecznego podziału na rejon-y dokonano w połowie stycznia 1940 r., kiedy to ukazały się odpowiednie dekrety prezydiów rad najwyższych USRR i BSRR.

Przy tworzeniu na wsi na początku 1940 r. rad wiejskich nadzorujące tę akcję rejonowe instancje partyjne i administracyjne miały obowiązek dobrać ludzi, którzy „dowiedli oddania partii” i wykazali się w czasie ustanawiania nowej władzy. W żadnym przypadku nie wolno było dopuścić do przeniknięcia „kułackich i innych wrogich elementów”¹².

Sprawa obywatelstwa

Po zakończeniu procedury aneksyjnej Biuro Polityczne KC WKP(b) zatwierdziło 29 listopada 1939 r. projekt dekretu Prezydium Rady Najwyższej ZSRR o nabyciu obywatelstwa ZSRR przez mieszkańców zachodnich obwodów USRR i BSRR¹³. W ten sposób wszystkim obywatelom polskim znajdującym się 1–2 listopada 1939 r. na okupowanych przez ZSRR wschodnich terenach II Rzeczypospolitej narzucono sowieckie obywatelstwo. Ponadto na mocy postanowienia Rady Komisarzy Ludowych ZSRR z 30 grudnia 1939 r. wprowadzono na okupowanym obszarze system paszportowy¹⁴. Mieszkańcy zaanektowanej latem 1940 r. Wileńszczyzny uzyskali sowieckie obywatelstwo 3 sierpnia 1940 r., w momencie przyjęcia Litwy w skład ZSRR (regulował to dekret Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z 7 września 1940 r.)¹⁵.

Polityka kadrowa

Likwidacja struktur państwowych, samorządowych, wszelkich instytucji życia społeczno-politycznego i gospodarczego II RP oznaczała, że okupant musiał w ich miejsce tworzyć swoje – według ustawodawstwa sowieckiego. Zdecydował się też na radykalną wymianę dotychczasowych kadr kierowniczych we wszystkich dziedzinach życia publicznego i na wszystkich szczeblach hierarchii zarządzania. Nominacje leżały w gestii wydziałów kadr instancji partyjnych i ich egzekutyw. Zasadniczym kryterium doboru tych kadr była lojalność oraz dyspozycyjność wobec nowej władzy i ideologii komunistycznej. Policja polityczna

¹⁰ RGASPI, 17-3-1016, k. 57–61.

¹¹ *Ibidem*, 17-3-1018, k. 28–29, 64–71; 17-22-219, k. 12–14; *Deportacje Polaków z północno-wschodnich ziem II Rzeczypospolitej 1940–1941*, Warszawa 2001 („Zachodnia Białoruś” 17 IX 1939 – 22 VI 1941, t. 2), s. 40, 58–60.

¹² RGASPI, 17-22-197, k. 79.

¹³ *Ibidem*, 17-3-1016, k. 41, 81–82.

¹⁴ *Ibidem*, 17-3-1019, k. 12.

¹⁵ *Ibidem*, 17-3-1027, k. 27; „Wiedomosti Wierchnogo Sowjeta SSSR” 1940, nr 31, s. 1.

została zaangażowana do sprawdzania, kto spośród miejscowych ma „niewłaściwe” pochodzenie klasowe, kto jest „wrogim elementem”, kto głosi „kontrrewolucyjne poglądy”, kto ma w życiorysie działalność przeciwko klasie robotniczej, ruchowi rewolucyjnemu i ZSRR. Ludność polska została zepchnięta na pozycje obywateli drugiej kategorii.

Pilne potrzeby „nowych ziem” wymusiły w praktyce pospieszny, szeroki zaciąg kadrowy ze wschodnich obwodów (delegowanie osób według odgórnych limitów ilościowych)¹⁶. Etapami kierowano stamtąd pracowników partyjnych, funkcjonariuszy aparatu represji, urzędników administracji państwowej i gospodarczej, działaczy młodzieżowych (komsomolców), aktywistów związkowych, specjalistów różnych branż, m.in. nauczycieli i kolejarzy. Wielekroć przybywali ludzie nieprzygotowani do nowych zadań, niekompetentni, prymitywni i skorumpowani, zbędni (sprzątaczkę, pielęgniarki), nieznający specyfiki i tradycji terenu, a nawet języka polskiego. Pod względem narodowym byli to przede wszystkim Białorusini, Ukraińcy, Rosjanie i Żydzi. Nowa władza okazywała brak zaufania do miejscowych komunistów polskich, ocalałych po rozwiązaniu Komunistycznej Partii Polski, którzy w nowej rzeczywistości mogliby pracować na różnych stanowiskach.

Powszechnie rugowano polskie kadry, niekiedy wręcz w skali masowej (kolejnictwo, sądownictwo, prokuratura, straż leśna). Czystka objęła też m.in. nauczycieli i urzędników, gdyż wszędzie usuwano „klasowo obce, wrogie elementy”¹⁷.

Opanowanie władzy w terenie przez struktury partyjne

Zgodnie z uchwałą Biura Politycznego KC WKP(b) z 1 października 1939 r. należało utworzyć organizacje komunistyczne na Zachodniej Ukrainie i Zachodniej Białorusi. Instancje partyjne USRR i BSRR zobowiązano do wyznaczenia w ciągu dwóch dni pełnomocników do spraw organizacji pracy partyjnej dla każdego zajętego przez Sowietów województwa. Kandydatury te 4 października 1939 r. zostały zatwierdzone przez Biuro Polityczne KC WKP(b).

Zaciąg członkowski na okupowanym obszarze trzeba było rozpocząć od robotników, którzy wspomagali Armię Czerwoną w walce z „wrogimi elementami” i wykazali się przy ustanawianiu nowego, rewolucyjnego porządku, a także od przodujących chłopów i inteligencji. Z Armii Czerwonej stacjonującej na polskim terytorium należało zdemobilizować i przekazać do dyspozycji republikańskich instancji partyjnych 1800 komunistów i 900 komsomolców. Miało ich wspierać przynajmniej 3,5 tys. komunistów i komsomolców oddelegowanych ze wschodnich obwodów USRR i BSRR. Natomiast byłych członków Komunistycznej Partii Zachodniej Ukrainy, Komunistycznej Partii Zachodniej Białorusi i KPP można było przyjmować w szeregi WKP(b) w trybie indywidualnym po szczegółowym i niespiesznym ich sprawdzeniu¹⁸.

¹⁶ M. Gnatowski, *Radzieccy funkcjonariusze na Białostocczyźnie (1939–1941). Wstępny zarys problematyki [w:] Sowietyzacja i rusyfikacja północno-wschodnich ziem II Rzeczypospolitej (1939–1941). Studia i materiały*, red. M. Gnatowski, D. Boćkowski, Białystok 2003, s. 181–209; K. Jasiewicz, *Pierwsi po diable. Elity sowieckie w okupowanej Polsce 1939–1941 (Białostocczyzna, Nowogródzczyzna, Polesie, Wileńszczyzna)*, Warszawa 2001.

¹⁷ RGASPI, 17-22-252, k. 194; 17-22-166, k. 9; 17-22-266, k. 9.

¹⁸ *Ibidem*, 17-3-1014, s. 59; 17-3-1015, k. 1.

7 października 1939 r. Biuro Polityczne KC WKP(b) zatwierdziło uchwałę Komitetu Centralnego Wszechzwiązkowego Leninowskiego Komunistycznego Związku Młodzieży w sprawie tworzenia komsomolskich organizacji na Zachodniej Ukrainie i Zachodniej Białorusi. Wyznaczono wojewódzkich pełnomocników do spraw pracy komsomolskiej, a następnie do zachodnich obwodów skierowano tysiące aktywistów¹⁹.

Zmiany dotknęły też ruch związkowy. Wprawdzie w uchwale Biura Politycznego KC WKP(b) z 1 października 1939 r. nakazano, by na razie nie burzyć systemu związków zawodowo-branżowych, ale zarazem polecono, by wspierać tworzenie związków zawodowych zrzeszających wszystkich robotników danego zakładu pracy i powoływać komitety fabryczne. W organizowaniu ruchu związkowego na modłę sowiecką miała pomóc grupa działaczy oddelegowana przez szefa Wszechzwiązkowej Centralnej Rady Związków Zawodowych²⁰.

Tak więc mocą decyzji KC WKP(b) okupowane tereny II Rzeczypospolitej zostały „ujęte” w nowe ramy organizacyjne przez przybyłych ze wschodu funkcjonariuszy tej partii oraz wojska, resortu spraw wewnętrznych, organizacji młodzieżowej i zawodowej, w których komuniści byli „siłą przewodnią”. Oznaczało to faktyczne przejście pełni władzy przez ludzi ze wschodu i nadawanie przez nich kierunku dalszych przemian społeczno-gospodarczych w myśl ideologii komunistycznej.

Radykalne przemiany własnościowe

Inwazja Armii Czerwonej na wschodnie ziemie II RP sprzyjała m.in. aktywizacji biedoty białoruskiej i ukraińskiej, która żywiłowo rozgrabiła i dzieliła majątki ziemskie polskich właścicieli. Po uchwaleniu przez zgromadzenia ludowe Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi konfiskaty ziem obszarników, klasztorów i wysokich urzędników państwowych oraz po zatwierdzeniu przez te gremia dokonanego już zagarnięcia części gruntów i ich podziału przez komitety chłopskie – doszło na wsi do wywłaszczenia dużych posiadaczy i równoczesnego nadzielenia (przekazania w użytkowanie) ziemią bezrolnych i małorolnych. Wraz z tym ziemie, lasy i wody ogłoszono własnością państwową.

Choć okupowane terytorium nie było zbytnio uprzemysłowione, to również i w tej gałęzi gospodarki dokonały się zasadnicze zmiany struktury własności. Jej nacjonalizacja niebawem stała się faktem²¹. Nowe władze najszybciej zainteresowały się bankami. 1 października 1939 r. Biuro Polityczne KC WKP(b) nakazało, aby z ramienia tymczasowych zarządów obwodowych wyznaczyć komisarzy we wszystkich bankach na okupowanym obszarze. Ich zadaniem było sprawdzenie stanu rachunków bieżących i kosztowności, uruchomienie banków, zapewnienie bieżącego kredytowania przez nie zakładów pracy, kontrolowanie każdej operacji bankowej²². To kadrowe zadanie powierzono ówczesnemu wicepremierowi

¹⁹ *Ibidem*, 17-3-1015, k. 54; 17-22-204, k. 83–84.

²⁰ *Ibidem*, 17-3-1014, k. 59; 17-3-1015, k. 10.

²¹ Szerzej na temat nacjonalizacji zob. np. A. Głowacki, *Proces nacjonalizacji gospodarki na zaanektowanych ziemiach wschodnich II RP (1939–1941)*, „Dzieje Najnowsze” 2004, R. 36, nr 2, s. 93–117.

²² RGASPI, 17-3-1014, k. 60; 17-3-1015, k. 3.

rządu ZSRR i zarazem przewodniczącemu Zarządu Banku Państwowego ZSRR Nikołajowi Bułganinowi. Zlecono mu, by w ciągu trzech dni dobrał fachowców i uzgodnił ich kandydatury z instancjami partii komunistycznej w Kijowie i Mińsku. W celu kierowania działalnością banków ustanowiono tymczasowych pełnomocników Banku Państwowego ZSRR we Lwowie i Białymstoku.

Znacionalizowane na okupowanym terytorium banki przechodziły pod zarząd Banku Państwowego ZSRR. Polecono niezwłoczne otwieranie kas oszczędnościowych. Aby jednak ograniczyć masowe wycofywanie z nich wkładów, ustalono limit wypłat na 300 rubli miesięcznie.

8 grudnia 1939 r. Biuro Polityczne KC WKP(b) wspólnie z rządem ZSRR podjęło tajną decyzję o powszechnym przejściu na walutę sowiecką²³. Od 21 grudnia 1939 r. jedynym środkiem płatniczym na okupowanym terytorium wschodnim RP stał się rubel. Wszyscy ci, którzy ulokowali gotówkę na rachunkach bieżących w bankach lub kasach oszczędnościowych (osoby fizyczne, właściciele prywatnych przedsiębiorstw), mogli ją odtąd wymienić tylko do kwoty 300 zł (w stosunku 1 zł = 1 rubel); dotyczyło to jednak wyłącznie kont i książeczek oszczędnościowych założonych na terytorium zaanektowanym przez ZSRR. Natomiast środki pieniężne z rachunków przedsiębiorstw państwowych i spółdzielczych oraz instytucji należało wypłacać bez ograniczeń i wyłącznie w walucie sowieckiej, według tego samego kursu. W miejsce polskich placówek bankowych trzeba było zorganizować w grudniu 1939 r. obwodowe, powiatowe i miejskie oddziały Banku Państwowego ZSRR. Część banków zlikwidowano, a ich majątek przejęło państwo.

1 października 1939 r. Biuro Polityczne KC WKP(b) podjęło decyzję o znacionalizowaniu przedsiębiorstw, których właściciele porzucili je bądź sabotują ich pracę. Nowe kierownictwo tych przedsiębiorstw powinno być wyznaczone przez zarządy tymczasowe. Natomiast republikańskie władze partyjne Ukrainy i Białorusi zostały zobowiązane do przedstawienia w Moskwie w ciągu dziesięciu dni propozycji trybu nacjonalizacji dużych przedsiębiorstw i wykazy tych, które podlegały nacjonalizacji²⁴ (na Zachodniej Białorusi były to głównie przedsiębiorstwa przemysłu leśnego, garbarskiego i włókienniczego). O umieszczeniu ich na liście do znacionalizowania nie decydowały ani potencjał produkcyjny, ani liczba zatrudnionych pracowników. Decyzję o ich przejęciu przez państwo podejmowały biura KC Komunistycznej Partii (bolszewików) Białorusi bądź Ukrainy. W dalszej kolejności rządy republikańskie (białoruski, ukraiński) i tymczasowe zarządy obwodowe (obwodowe komitety wykonawcze) uchwały „własne” postanowienia w tych sprawach i ogłaszały je w prasie²⁵.

Wyreżyserowaną odgórnie przez partię komunistyczną „wolę ludu” co do konieczności znacionalizowania banków, wielkich (bez uściślenia tego słowa) fabryk i przedsiębiorstw, kopalń i kolei dobitnie wyrazili uczestnicy obrad zgromadzeń ludowych we Lwowie (28 października 1939 r.) i w Białymstoku (30 października 1939 r.). Jednak dopiero 3 grudnia 1939 r. Biuro Polityczne KC WKP(b) zatwierdziło projekty dekretów Prezydium Rady Najwyższej ZSRR o nacjonalizacji przedsiębiorstw przemysłowych i zakładów na terytorium Zachodniej Ukrainy

²³ *Ibidem*, 17-3-1016, k. 64–65, 103–106.

²⁴ *Ibidem*, 17-3-1014, k. 60.

²⁵ *Wydarzenia i losy ludzkie...*, s. 228–229, 353–354, 393–394.

i Zachodniej Białorusi. Następnie analogiczne uchwały podejmowano na szczeblu republikańskim²⁶. Państwo przejęło fabryki i zakłady według załączonych do tych uchwał wykazów. Ponadto znacjonalizowano wówczas – samowolnie rozszerzając granice tego, co uchwałyły zgromadzenia ludowe – nie tylko duże, ale wszystkie przedsiębiorstwa włókiennicze zatrudniające siłę najemną²⁷, a także zakłady poligraficzne, elektrownie, hotele, baseny, łaźnie i inne przedsiębiorstwa komunalne; uczelnie wyższe i szkoły wszystkich szczebli; sektor leczniczy, w tym szpitale, apteki i kurorty; domy wielkich posiadaczy towarzystw akcyjnych oraz domy „porzuczone” przez właścicieli; teatry, kina, muzea, stadiony, galerie obrazów i biblioteki publiczne; duże przedsiębiorstwa handlowe (restauracje, sklepy, stolówki, hurtownie itp.). W rezultacie tych decyzji pozbawiono wydziedziczonych właścicieli źródeł dochodów i miejsc pracy, spowodowano nagłą utratę dorobku ich życia, doprowadzono do rozbicia istniejących struktur społecznych.

Pozostawione przez właścicieli sklepy również należało przekazać do dyspozycji zarządów tymczasowych. Resort handlu ZSRR oraz jego odpowiedniki w obu republikach zostały zobowiązane przez Biuro Polityczne KC WKP(b) do rozwinięcia w głównych miastach na zajętych ziemiach sieci sklepów państwowych²⁸. Władze okupacyjne ogłosiły moratorium na stare ceny, a następnie – na polecenie Kremla z 1 października 1939 r. – zarządziły wprowadzenie nowych cen soli, zapalek, nafty i machorki.

29 stycznia 1940 r. Biuro Polityczne KC WKP(b) zatwierdziło projekt uchwały Rady Komisarzy Ludowych ZSRR o organizacji handlu państwowego i spółdzielczego oraz o cenach detalicznych i cenach zbytu w zachodnich obwodach USRR i BSRR²⁹. Znamienne było zezwolenie na przejściowe stosowanie tam niższych cen detalicznych na mięso, wyroby mięsne, drób, ser, mleko i przetwory mleczarskie oraz jaja.

Już 1 października 1939 r. Biuro Polityczne zobowiązało resort łączności ZSRR, by w dwa dni dobrać pracowników, głównie z oddziałów ukraińskich i białoruskich, i posłać ich na Zachodnią Ukrainę oraz Zachodnią Białoruś w celu zorganizowania tam obwodowych i miejskich struktur łączności pocztowo-telegraficznej. Także i w tej branży mianowano pełnomocników do spraw organizacji łączności pocztowo-telegraficznej. Początkowo obowiązywały zarówno polskie, jak i sowieckie znaczki³⁰.

Polityka rolna

Sowieci zdawali sobie sprawę z wielkiego przywiązania chłopów do własnej ziemi, obawiali się więc ich zdecydowanego oporu wobec ewentualnej akcji kolektywizacyjnej. Dlatego też już w dyrektywie nr 1 Rady Wojennej Frontu Białoruskiego z 16 września 1939 r. zakazano wojsku organizowania („na razie”) kolchozów na

²⁶ RGASPI, 17-3-1016, k. 51, 99–102; 17-22-197, k. 140–141.

²⁷ W zachodnich obwodach BSRR państwo przejęło wówczas także przedsiębiorstwa niezatrudniające najmniejszą siłę roboczą. Miało to się odbyć za wykupem, w terminie ustalonym przez Radę Komisarzy Ludowych BSRR (RGASPI, 17-3-1016, k. 101).

²⁸ *Ibidem*, 17-3-1014, k. 60.

²⁹ *Ibidem*, 17-3-1019, k. 11, 97–98.

³⁰ *Ibidem*, 17-3-1014, k. 61–62.

zajmowanym terytorium i nawoływania do takich działań³¹. Rzeczywiście, zgodnie z decyzjami KC WKP(b) nie zalecano, by tworzyć kolchozy. Jeśli jednak zrodziłyby się takie inicjatywy, nie należało przeszkadzać w ich urzeczywistnieniu³². Choć początkowo zamierzano organizować kolchozy dopiero za 2–3 lata, to jednak akcję tę rozpoczęto już zimą 1939/1940 r., ale bez wielkiego powodzenia (pierwsze gospodarstwa zespołowe powstały już w 1939 r.). Obawiano się przy tym masowego uboju bydła³³.

Z myślą o pozyskaniu wsi dla nowej władzy już od pierwszych dni inwazji Armii Czerwonej na Polskę organizowano spośród biednych i średnio zamożnych chłopów komitety chłopskie, których zadaniem było przejęcie i rozdanie bezrolnym i małorolnym gruntów z wielkich majątków ziemskich. W celu pokazania „wyższości dużego gospodarstwa socjalistycznego” tworzono w części tych majątków sowchozy (państwowe gospodarstwa rolne). Dopiero 19 lutego 1940 r. Biuro Polityczne KC WKP(b) zatwierdziło organizację 31 takich gospodarstw w zachodnich obwodach USRR (następnie jeszcze siedmiu), a 2 kwietnia 1940 r. – 24 w zachodnich obwodach BSRR (później jeszcze siedmiu)³⁴. Zapewne należy to wiązać także z koniecznością wykorzystania przejętego inwentarza rolniczego, zboża, ziemniaków, paszy, koni, krów, świń i owiec, pozostawionych przez osadników i leśników deportowanych w głąb ZSRR³⁵.

16 marca 1940 r. Biuro Polityczne KC WKP(b) i Rada Komisarzy Ludowych ZSRR podjęły wspólną uchwałę o organizacji 275 państwowych stacji maszynowo-tractorowych w zachodnich obwodach Ukrainy i Białorusi³⁶. Miały one pomagać najbiedniejszym i średnim gospodarstwom chłopskim oraz obsługiwać kolchozy.

Wiosną 1941 r. nowe władze ustaliły maksymalne normy ziemi dla indywidualnych gospodarstw chłopskich. Były one różne dla poszczególnych obwodów – po 5, 7, 10, 12, 15 hektarów.

Walka z Kościołem i religią

Na tle polityki okupanta w innych dziedzinach jego stosunek do duchowieństwa i Kościoła cechowała widoczna powściągliwość. Nowe władze były świadome ogromnej roli wiary i autorytetu duchownych w życiu mieszkańców zaanektowanego terytorium i dlatego, obawiając się ich protestów, nie odważyły się na zamknięcie kościołów różnych obrządków. Posługa sakralna mogła odbywać się w nich w zasadzie bez zakłóceń, ale została ograniczona do kościelnych murów.

Już w dyrektywie ludowego komisarza spraw wewnętrznych ZSRR z 15 września 1939 r. nakazano, by „na razie nie aresztować osób duchownych, zwłaszcza katolików”³⁷. Od razu jednak zajęto się ich obserwacją i agenturalnym rozpracowaniem. Ówczesne aresztowania duchownych były spowodowane głównie publicznym, odważnym piętnowaniem przez nich systemu komunistycznego.

³¹ M. Gnatowski, *Zgromadzenie Ludowe Zachodniej Białorusi...*, s. 200.

³² *Deportacje Polaków...*, s. 55–56.

³³ *Wydarzenia i losy ludzkie...*, s. 429, 431.

³⁴ RGASPI, 17-3-1020, k. 7–8, 54–55; 17-3-1021, k. 218–221; 17-3-1024, k. 53–54, 172–173; 17-22-220, k. 5; 17-22-233, k. 62–63, 231.

³⁵ *Deportacje Polaków...*, s. 48, 51–58, 86, 194–197.

³⁶ RGASPI, 17-3-1020, k. 48, 108–113.

³⁷ *Wydarzenia i losy ludzkie...*, s. 72.

Rozciągnięcie na zaanektowane terytorium obowiązujących w ZSRR uregulowań prawnych oznaczało znaczące ograniczenie roli instytucji wszelkich konfesji, zużyło ich stan posiadania. Spowodowało nagłe oddzielenie związków wyznaniowych od państwa i od szkoły; likwidację wszystkich organizacji i instytucji kościelnych, prasy i wydawnictw, bractw i stowarzyszeń, Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie; wyeliminowanie symboli i elementów religijnych z życia publicznego, niszczenie przydrożnych krzyży i kapliczek. Hierarchów duchownych usunięto z ich siedzib. Upaństwowiono gmachy będące własnością związków wyznaniowych oraz zlikwidowanych klasztorów i seminariów duchownych. Budynki wielu plebanii zajęto na siedziby władz sowieckich, pozostawiając duchownym jakiś kąt lub w ogóle ich eksmitując. Konfiskowano biblioteki parafialne i inne. Przejęto prowadzone przez Kościoły instytucje szkolne, opiekuńcze, zdrowotne i oświatowo-wychowawcze. Znacjonalizowane obiekty przeznaczano m.in. na teatry, kina, stajnie, domy opieki, pomieszczenia dla wojska i milicji. Na kościoły, parafie i duchownych nałożono podatki, których wysokość zmuszała wspólnoty wiernych do znacznie zwiększonych świadczeń. Za niewywiązywanie się z należności i przekraczanie terminów groziło zamknięcie świątyni i jej przejście przez państwo³⁸.

Celem nowych władz było uformowanie społeczeństwa ateistycznego. W szkołach wychowywano w duchu wrogim religii. Oprócz placówek oświatowych powszechną propagandę antyreligijną miały prowadzić przede wszystkim instancje partii komunistycznej, Komsomół, związki zawodowe, prasa, kino i radio³⁹.

W reakcji na wypaczenia w „polityce religijnej” Biuro Polityczne KC Komunistycznej Partii (bolszewików) Ukrainy wydało 19 grudnia 1939 r.⁴⁰ specjalną uchwałę, w której w ostrym tonie przypominało wszystkim powiatowym i obwodowym instancjom partyjnym na zaanektowanym terytorium, że obowiązują je w tym względzie określone przepisy prawa. Oświadczone, że żadna cerkiew, kościół czy synagoga nie mogą być zamknięte bez specjalnej (w każdym konkretnym przypadku!) uchwały Prezydium Rady Najwyższej USRR. W odniesieniu do nowych obwodów: drohobyckiego, lwowskiego, rówieńskiego, stanisławowskiego, tarnopolskiego i wołyńskiego Biuro Polityczne KC KP(b)U ustanowiło zasadę, że zajęcie lokali należących do kościołów, cerkwi i synagog musi być za każdym razem uzgodnione właśnie z nim. Ostrzeżono szefów partii w zachodnich obwodach, by w przyszłości nie dopuszczali do takich faktów, jakie miały miejsce jesienią 1939 r. w Kołomyi, Stanisławowie i Stryju.

³⁸ Szerzej na temat sytuacji wspólnot wyznaniowych na zaanektowanych przez ZSRR ziemiach II RP m.in. w: *Życie religijne w Polsce pod okupacją 1939–1945. Metropolie wileńska i lwowska, zakony*, red. ks. Z. Zieliński, Katowice 1992; R. Dzwonkowski, *Represje władz sowieckich wobec duchowieństwa polskiego na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej w latach 1939–1941 i 1944–1966* [w:] *Europa nieprovincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999*, red. K. Jasiewicz, Warszawa – Londyn [1999]; A. Głowacki, *Sowieci wobec Polaków...*; A. Janocha OFMCap., *Pod opieką Matki Bożej. Wspomnienia Sybiraka 1939–1956*, Wrocław 1993; W. Kania, *Bolszewizm i religia*, Rzym 1945.

³⁹ RGASPI, 17-22-235, k. 22–24.

⁴⁰ Centralnyj derżawnyj archiw wyszczych orhanij władny ta upravlinnia Ukrainy, 1-16-18, k. 44–45.

Od 20 kwietnia 1940 r. rejestrację wszystkich aktów stanu cywilnego przejęły odpowiednie struktury NKWD. Duchowni musieli przekazać im całą tego typu dokumentację (księgi metrykalne i inne)⁴¹.

Polityka informacyjna

Wszelkie legalne działania w sektorze informacyjnym zostały zmonopolizowane przez totalitarne państwo i poddane kontroli partii komunistycznej, która posługiwała się skutecznym narzędziem – cenzurą. Wraz z rozpoczęciem okupacji przestała istnieć niezależna od państwa, wolna prasa. Zastąpiły ją sztampowo redagowane, cenzurowane gazety sowieckie, w tym w języku polskim. Zasięg oddziaływania tych ostatnich był ograniczony – ze względu na skromną liczbę tytułów, ich niewielką objętość, częstotliwość i w sumie krótki okres ukazywania się większości z nich, a zwłaszcza wielkość nakładu, który nie przystawał do liczebności Polaków (potencjalnych czytelników) na okupowanym obszarze. Na pewno nie zachęcała do lektury owych „gadzinówek” częstokroć infantylna i bałamutna treść. Wszystkie gazety odgrywały rolę sterowanego odgórnie przekaznika wyselekcjonowanych (skąpych) informacji oraz narzędzia nachalnej propagandy i indoktrynacji w duchu ideologii marksistowsko-leninowskiej⁴².

Te same funkcje, mające na celu zmianę świadomości mieszkańców zajętego przez Sowieców terytorium, przypadły również radiofonii. Rozgłośnie lwowska, baranowicka, mińska, a od 1940 r. także wileńska nadawały audycje w języku polskim. Dzięki zasięgowi oraz urozmaiconej formie (audycje informacyjne, literacko-dramatyczne, muzyczne, społeczno-polityczno-propagandowe) – mimo przeważnie agitacyjnego przesłania i stosunkowo krótkiego czasu emisji – stały się one ważnym środkiem oddziaływania na rzesze słuchaczy⁴³.

Oświata i szkolnictwo wyższe

W sferze oświaty i szkolnictwa wyższego nowe władze dokonały radykalnych zmian strukturalnych, organizacyjnych, kadrowych, programowych i metodycznych⁴⁴. Wprowadzono powszechną edukację, poczynając od przedszkoli (obowiązek szkolny dla dzieci trwał do siedemnastego roku życia). Rozpoczęto likwidację analfabetyzmu i półanalfabetyzmu. Ogłoszono bezpłatność nauki na wszystkich

⁴¹ RGASPI, 17-3-1021, k. 91; 17-22-201, k. 2.

⁴² A. Głowacki, *Legalna prasa polskojęzyczna w Białoruskiej SRR [w:] Społeczeństwo białoruskie, litewskie i polskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej (Białoruś Zachodnia i Litwa Wschodnia) w latach 1939–1941*, red. M. Giżejewska, T. Strzemboś, Warszawa 1995; B. Gogol, *Czerwony Sztandar. Rzecz o sowietyzacji ziem Małopolski Wschodniej. Wrzesień 1939 – czerwiec 1941*, Gdańsk 2000; G. Hryciuk, *Polskojęzyczna prasa „gadzinowa” wydawana we Lwowie pod okupacją radziecką w latach 1939–1941*, „Wrocławskie Studia Wschodnie” 2000, t. 4; D. Korolkiewicz, „Wolna Łomża”. *Oblicze radzieckiej polityki i propagandy w Łomżyńskim w okresie 1939–1941*, Łomża 2002; W. Śleszyński, *Okupacja sowiecka na Białostocczyźnie w latach 1939–1941. Propaganda i indoktrynacja*, Białystok 2001.

⁴³ A. Głowacki, *Sowieci wobec Polaków...*, s. 513–523.

⁴⁴ Szerzej na ten temat m.in. A. Głowacki, *Sowieci wobec Polaków...*, s. 411–481; E. Trela-Mazur, *Sowietyzacja oświaty w Małopolsce Wschodniej pod radziecką okupacją 1939–1941*, Kielce 1998. Zob. też: RGASPI, 17-22-2967, k. 149–150; *Wydarzenia i losy ludzkie...*, s. 298–300.

szczeblach kształcenia (dla dzieci „ludzi pracy”). Dotychczasowy polski system oświaty i szkolnictwa wyższego stopniowo, lecz gruntownie reorganizowano na modłę sowiecką. Wprowadzono wyłącznie nauczanie świeckie i koedukacyjne. Szkoła stała się ważnym ogniwem nie tylko kształcenia, ale także wychowania w duchu ideologii marksistowsko-leninowskiej. Z tego powodu politykę kadrową prowadzono na podstawie kryteriów politycznych, eliminując wielu wartościowych nauczycieli patriotów, często zatrudniając osoby przypadkowe, niekompetentne, nieznające języka polskiego. Najpierw przygotowano i realizowano tymczasowe programy oraz plany nauczania uwzględniające dostosowawczy okres przejściowy, a następnie wprowadzono już w pełnym wymiarze te, które powszechnie obowiązywały w ZSRR. Polskie dzieci otrzymały szkołę zreorganizowaną na wzór sowieckiej placówki oświatowej dla mniejszości narodowych (polski język wykładowy, nauczanie ojczystej gramatyki i literatury). Wybór języka wykładowego formalnie należał do rodziców i uczniów. W praktyce bywało z tym różnie. Obowiązkowo uczono rosyjskiego i właściwego republikańskiego (białoruskiego, ukraińskiego, litewskiego). Do pracy polityczno-wychowawczej wykorzystywano m.in. szkolne organizacje pionierskie i komsomolskie, które powstały w miejsce zlikwidowanego harcerstwa. Podręczniki szkolne w zdecydowanej większości tłumaczono z rosyjskiego. Tylko do polskiej gramatyki i literatury przygotowano zupełnie nowe. Tempo ich wydawania i niskie nakłady nie sprzyjały normalnej pracy dydaktycznej.

Również szkolnictwo wyższe zostało stopniowo zreorganizowane, przystosowane do modelu sowieckiego i wprzęgnięte w służbę ideologii komunistycznej⁴⁵. Uczelnie wyższe przeszły na utrzymanie państwa, co gwarantowało studentom bezpłatne kształcenie i stypendia. Wraz z tym musiały dostosować do wymogów okupanta swoje struktury, programy, język wykładowy, dobór słuchaczy (preferencje dla młodzieży robotniczo-chłopskiej) i pracowników. Ze względów praktycznych pozostawiono większość polskiej kadry naukowo-dydaktycznej. W wyniku reorganizacji istniejących szkół wyższych powstawały „nowe” instytuty. Uczelnie utraciły autonomię i swobodę badań. Zmieniono system przygotowania i dokształcania nauczycieli. Dopiero od roku akademickiego 1941/1942 zamierzano kształcić ich w polskim języku wykładowym na poziomie wyższym. Najbardziej gruntowne zmiany dotknęły kierunki humanistyczne. Całą kadre poddano indywidualnej weryfikacji i zmuszono do uczestnictwa w planowej pracy ideowo-wychowawczej (indoktrynacji).

Kultura

Znacionalizowanie placówek kulturalnych oznaczało przejście ich finansowania przez państwo. Wiązało się to ze zmianą ich dotychczasowej roli – zostały obligatoryjnie wciągnięte do walki polityczno-propagandowej o przebudowę świadomości w myśl zasad marksizmu-leninizmu. Zideologizowano całą sferę życia duchowego i poddano ją kontroli, a stopniowo także rusyfikacji i ukrainizacji bądź lituanizacji⁴⁶. Polski stan posiadania został istotnie ograniczony.

⁴⁵ RGASPI, 17-22-2965, k. 151–153, 209–210.

⁴⁶ Bardzo kompetentnie na ten temat: M. Inglot, *Polska kultura literacka Lwowa lat 1939–1941. Ze Lwowa i o Lwowie. Lata sowieckiej okupacji w poezji polskiej. Antologia utworów poetyckich w wyborze*, Wrocław 1995.

Środowisko literackie ujęto w nowe formy organizacyjne. Pod szyldem Związku Pisarzy Sowieckich (w sekcjach narodowych) było wciągane do współuczestniczenia w tworzeniu, propagowaniu i utrwalaniu nowej rzeczywistości polityczno-ustrojowej. Najbardziej zaufanych i zaangażowanych ludzi pióra po niemal rocznej próbie dopuszczono do szeregów organizacji zawodowej, z czym wiązały się dla nich także określone profity (wysokie honoraria, wczasy, stołówki, mieszkania).

Działalność wydawniczą również wprzęgnięto w służbę ideologii, objęto ścisłą kontrolą partii i cenzury. Miejsce zlikwidowanych oficyn przedwojennych zajęła we Lwowie filia Państwowego Wydawnictwa Mniejszości Narodowych USRR, która korzystała ze znacjonalizowanej bazy poligraficznej miasta i pomieszczeń Książnicy „Atlas”. Stała się największym w ZSRR wydawcą książek w języku polskim, które w „nowym duchu” miały wychowywać czytelnika. Na potrzeby zachodnich obwodów BSRR pracowało w Mińsku Państwowe Wydawnictwo BSRR, w którym powstał oddział literatury w języku polskim. Oficyny te zajmowały się przede wszystkim produkcją literatury polityczno-propagandowej (marksizm-leninizm, publikacje wyborcze i antyreligijne), wydawaniem przekładów autorów rosyjskich, ukraińskich i sowieckich, podręczników szkolnych (Lwów). Literatura piękna, a zwłaszcza polska, znajdowała się na odległym miejscu i ukazywała w niewielkich nakładach⁴⁷.

Z przejętych przez państwo (utrzymywanych odtąd ze środków budżetowych) i wkrótce zreorganizowanych bibliotek publicznych, z księgarń oraz hurtowni masowo usuwano „ideologicznie szkodliwą literaturę”. Zastępowały ją książki głównie w języku rosyjskim, ukraińskim, litewskim. Działalność bibliotek dostosowano do struktur organizacyjnych, sieci i zasad funkcjonowania obowiązujących w ZSRR. Wraz z klubami, domami kultury socjalistycznej i izbami-czytelniami uczestniczyły w rozmaitych przedsięwzięciach kulturalno-oświatowych i propagandowo-agitacyjnych, inicjowanych przez partię bolszewicką, służących wykorzenieniu „przeżytków kapitalistycznych” w świadomości ludzi⁴⁸. Zlikwidowano biblioteki z księgozbiorem wyłącznie (lub w zdecydowanej większości) w języku polskim.

W znacjonalizowanych muzeach przejęto zbiory i wystawy, by następnie dokonać ich „uporządkowania”, a także reorganizacji placówek (odtąd podlegały głównie resortowi oświaty). Wszystkie utraciły dotychczasowy polski charakter. Ekspozycje ocenione jako „nacjonalistyczne” i „antysowieckie” zostały zamknięte. Nowe miały prezentować m.in. „walkę rewolucyjną” i udział w budowie socjalizmu, co z kolei służyło zacieraniu polskiej tradycji patriotycznej⁴⁹.

Za niezwykle ważny środek oddziaływania polityczno-propagandowego i kulturalno-oświatowego uznawali Sowietzi film. Po rozbudowaniu przez nich po

⁴⁷ A. Głowacki, *O Państwowym Wydawnictwie Mniejszości Narodowych USRR i o jego polskojęzycznych książkach, które nie zdążyły się ukazać we Lwowie w 1941 roku*, „Wrocławskie Studia Wschodnie” 2000, t. 4, s. 183–205.

⁴⁸ RGASPI, 17-22-199, k. 136; 17-22-235, k. 25; 17-22-2965, k. 239–242; A. Głowacki, *Reorganizacja i zadania bibliotek na tzw. Zachodniej Ukrainie pod okupacją radziecką 1939–1941* [w:] *Kraków – Lwów. Książki, czasopisma, biblioteki XIX i XX wieku*, t. 5, red. J. Jarowiecki, Kraków, s. 309–328.

⁴⁹ A. Głowacki, *Wypieranie polskości w reorganizowanych muzeach zachodnich obszarów Ukraińskiej SRR* [w:] *Polacy i Ukraińcy podczas II wojny światowej*, red. W. Bonusiak, Rzeszów 2000, s. 73–87.

nacjonalizacji sieci kin (stacjonarnych i objazdowych) film stał się dostępną, masową i popularną formą rozrywki. W ogromnej większości demonstrowano produkcję własną, przynoszącą wyraziste przesłanie ideowe: filmy gloryfikowały rewolucyjne przemiany w Rosji po 1917 r., miały umacniać dumę z budownictwa socjalistycznego w ZSRR, uczyć czujności wobec wroga, nawoływały do wydajnej pracy.

Także teatr miał się stać „najlepszym przewodnikiem ideologii komunistycznej do polskich mas pracujących”. Z tego powodu władze wyraziły zgodę na utworzenie polskich placówek teatralnych utrzymywanych z budżetu państwa – najczęściej wykorzystując dotychczasową bazę lokalową i zespoły artystyczne – we Lwowie, w Grodnie (następnie przeniesiony do Białegostoku), Wilnie. Ich repertuar to sztuki zaangażowane: antymieszczańskie, mówiące o walce klasowej, rewolucji – z repertuaru polskiego, sowieckiego i zachodniego.

Z myślą o pozyskaniu przedstawicieli inteligencji Zachodniej Ukrainy Biuro Polityczne KC WKP(b) już 26 listopada 1939 r. powołało specjalny fundusz pomocy (2 mln rubli) dla nich przy Prezydium Rady Najwyższej USRR⁵⁰.

Problem uchodźców

Z powodu trudnej sytuacji tej grupy ludności (brak mieszkań, pracy, środków do życia) oraz nieufnego stosunku do niej władz sowieckich w październiku 1939 r. Biuro Polityczne KC WKP(b) pozwoliło, by władze partyjne Białorusi zatrudniły 20 tys. uchodźców wojennych przy wydobywaniu torfu, wycięciu lasów, na budowach i w innych przedsiębiorstwach. Ponadto wyraziło zgodę, aby przeznaczyć 3 mln rubli na jednorazową pomoc dla uchodźców i na wydatki związane z ich urządzeniem się⁵¹. 10 listopada 1939 r. kierownictwo ZSRR powołało wspólną komisję partyjno-rządową, która miała ustalić liczbę uchodźców i zaproponować sposób wykorzystania części z nich jako siły roboczej, a także ustosunkować się do kwestii powrotnej ewakuacji pozostałych (na obszary okupacji niemieckiej). 4 grudnia 1939 r. zezwoliło natomiast, by dziewięć resortów gospodarczych zatrudniło ponad 39 tys. uchodźców (z tego 6 tys. osób na Zachodniej Ukrainie, 18 tys. na Zachodniej Białorusi, 10 tys. w kopalniach węgla na Uralu, we wschodniej Syberii i Zagłębiu Podmoskiewskim). Równocześnie poleciło NKWD, by 58 tys. uchodźców pragnących powrócić do swoich miejsc zamieszkania pod okupacją III Rzeszy uzyskało szybko decyzję o przekazaniu ich władzom niemieckim⁵². Niebawem jednak, 17 grudnia 1939 r., postanowienie w tej ostatniej sprawie anulowano⁵³. Ostatecznie na mocy niemiecko-sowieckiej umowy o wymianie uchodźców do połowy czerwca 1940 r. wyjechało do Generalnego Gubernatorstwa i III Rzeszy 66 tys. osób (głównie Polaków)⁵⁴. Ci chętni, którym Sowietci nie zezwolili na wyjazd, i ci, którzy nie chcieli przyjąć sowieckich paszportów, zostali w końcu czerwca 1940 r. deportowani w głąb ZSRR do pracy w specjalnych osiedlach, nadzorowanych przez NKWD.

⁵⁰ RGASPI, 17-3-1016, k. 39.

⁵¹ *Ibidem*, 17-3-1015, k. 20, 26; *Wydarzenia i losy ludzkie...*, s. 212–213.

⁵² RGASPI, 17-3-1016, k. 54, 56; 17-22-2965, k. 204.

⁵³ *Ibidem*, 17-3-1018, k. 3.

⁵⁴ S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *Masowe deportacje ludności w Związku Radzieckim*, Toruń 2004, s. 228–229.

Praca, ubezpieczenia, podatki

Od 1 stycznia 1940 r. na zaanektowane terytorium II RP rozciągnięto ogólnozwiązkowe regulacje prawne dotyczące państwowych i lokalnych podatków, wynagrodzeń, państwowego ubezpieczenia społecznego robotników i urzędników przedsiębiorstw oraz instytucji⁵⁵. Przewidywały – co warto odnotować – że jeśli po ich wprowadzeniu zatrudniony straciłby na zarobkach, należało utrzymać jego dotychczasowe stawki godzinowe. Późno, bo dopiero w końcu grudnia 1940 r., zachodnie obwody BSRR i USRR objęto przepisami o trybie zaopatrzenia emerytalnego. Świadczenia uzyskane w Polsce podlegały weryfikacji według ustawodawstwa ZSRR. Stracili na tym zatrudnieni m.in. w policji, żandarmerii i innych służbach II RP (stażu pracy w nich nie zaliczano do uprawnień emerytalnych). Natomiast 17 marca 1940 r. Biuro Polityczne KC WKP(b) podjęło decyzję o zaprzestaniu działalności prywatnych firm ubezpieczeniowych i o zmonopolizowaniu systemu ubezpieczeń przez państwo. Równocześnie rozciągnięto na okupowane terytorium obowiązek podatkowy z gospodarstw chłopskich (obowiązywał on z wsteczną datą... od 1 września 1939 r.!), różnych opłat oraz podatku dochodowego w gotówce od kolchozów⁵⁶. Od 1 stycznia 1940 r. sowiecki podatek obowiązywał także prywatne przedsiębiorstwa i rzemiosło.

Jednym z najważniejszych, a zarazem trudnych zadań społecznych stała się dla Sowietów likwidacja bezrobocia. Należało zapewnić pracę nie tylko miejscowym bezrobotnym, ale i rzeszy uchodźców ze strefy okupacji niemieckiej. Starano się dokonać tego przez tworzenie możliwie dużej liczby stanowisk pracy na miejscu, a także werbunek ochotników do wyjazdu w głąb ZSRR.

W dziedzinie opieki medycznej nastąpiły radykalne zmiany, albowiem powszechnie wprowadzono bezpłatne lecznictwo.

Represje

Terror państwowy miał się stać najbardziej skutecznym narzędziem panowania nowych władz. Jego podstawowym celem było zastraszenie mieszkańców i ich złamanie psychiczne, by dzięki temu ułatwić i przyspieszyć proces sowietyzacji ludzi i stosunków społeczno-gospodarczych (unifikację z ZSRR), ale też spowodować depolonizację zaanektowanego terytorium oraz utrudnić powstanie tam ruchu oporu. W pierwszej kolejności zaplanowano uderzenie w przywódcze grupy społeczne i zawodowe – ziemiaństwo⁵⁷, burżuazję, urzędników państwowych i samorządowych, nauczycieli i naukowców, wymiar sprawiedliwości, wojsko i policję⁵⁸.

⁵⁵ RGASPI, 17-3-1019, k. 14, 104–105.

⁵⁶ *Ibidem*, 17-3-1020, k. 52, 154–158.

⁵⁷ Zob. bogato udokumentowane studium na ten temat: K. Jasiewicz, *Zagłada polskich Kresów. Ziemiaństwo polskie na Kresach Północno-Wschodnich Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką 1939–1941. Studium z dziejów zagłady dawnego narodu politycznego*, Warszawa 1997.

⁵⁸ S. Grabowski, P. Majer, *Ostaszków – zbrodnia na polskich policjantach*, Szczytno 2000; *Naznaczeni piętnem Ostaszkowa: wykazy jeńców obozu ostaszковского i ich rodzin*, Warszawa 2000; *Ostaszków, Twer, Miednoje: zbrodnia przypomniana*, Szczytno 2000; A. Peplowski, A. Misiuk, *Policja Państwowa we wrześniu 1939 r.* [w:] *Zbrodnia katyńska. Droga do prawdy. Historia, archeologia, kryminalistyka, polityka, prawo*, red. M. Tarczyński, Warszawa 1992, s. 38–50; H. Piskunowicz, *Policja Państwowa we wrześniu 1939 r.*, „Gazeta Policyjna” 1991, numer specjalny.

Stosowano odpowiedzialność zbiorową. Podstawowymi formami represji okazały się areszt i masowe deportacje. Indywidualne aresztowania srosowano od pierwszych dni okupacji wobec rzeczywistych i potencjalnych przeciwników systemu sowieckiego („element kontrrewolucyjny”).

Przetrzymywani w obozach NKWD polscy jeńcy wojenni zostali jesienią 1939 r. po części zwolnieni – szeregowi i podoficerowie – do domów (pod okupacją sowiecką) bądź przekazani stronie niemieckiej (mieszkańcy centralnej i zachodniej Polski). Pozostałych z tej grupy, około 25 tys. osób, nie zwolniono, lecz skierowano do jenieckich obozów pracy (rówieński, krzyworoski, jelenokarakubski i zaporoski) w USRR. Natomiast oficerów, policjantów, żandarmów, strażników granicznych i więziennych, agentów wywiadu i kontrwywiadu – ogółem około 15 tys. osób – umieszczono w trzech obozach specjalnych i na mocy decyzji Biura Politycznego KC WKP(b) z 5 marca 1940 r. rozstrzelano (kwiecień – maj 1940 r.) w Katyniu, Charkowie i Kalininie. Ocalała grupa zaledwie około 400 jeńców. Akcji tej towarzyszyło rozstrzelanie – na podstawie tej samej decyzji politycznej – ponad 7,3 tys. więźniów z więzień zachodnich obwodów Ukrainy i Białorusi. Bez sądu, bez przedstawienia dowodów jakiegokolwiek winy dokonano zbrodni ludobójstwa na prawie 22 tys. przedstawicieli elity państwa polskiego⁵⁹.

Nie oszczędzono także innych grup, uznanych za zagrożenie dla systemu sowieckiego. Wieś została oczyszczona z osadników. W lutym 1940 r. ukarano ich wywózką w głąb ZSRR (a wcześniej aresztowaniem wielu) za ich wierną służbę rządowi polskiemu, za antysowiecką postawę, za „eksploatację” miejscowych chłopów. Wraz z nimi ucierpieli też leśnicy – upatrywano w nich dywersantów, uznawano za potencjalną bazę ruchu oporu. Z miast wyeliminowano rodziny osób represjonowanych (wywózka do Kazachstanu w kwietniu 1940 r.) i uchodźców (deportacja czerwcowa 1940 r.). W maju i czerwcu 1941 r. wywieziono kolejne dziesiątki tysięcy osób – „wrogów ludu” i ich rodziny. Ogółem w czterech wywózkach deportowano ponad 320 tys. obywateli polskich.

Wiosną 1940 r. w ramach wzmocnienia ochrony granicy i oczyszczenia 800-metrowej strefy nadgranicznej z wszelkich zabudowań wysiedlono 138 tys. mieszkańców zachodnich obwodów Ukrainy i Białorusi⁶⁰. Na przełomie lat 1940 i 1941 przesiedlono kilkanaście tysięcy osób z obwodów lwowskiego i wołyńskiego do sowieckiej już Besarabii (skąd wcześniej musieli wyjechać koloniści niemieccy)⁶¹.

Wszystkie akcje przesiedleńcze oznaczały w konsekwencji osłabienie żywiołu polskiego na zaanektowanych ziemiach wschodnich II RP.

Wspomnieć też należy, że wskutek narzucenia obywatelom polskim obywatelstwa ZSRR mężczyźni w wieku poborowym musieli służyć w Armii Czerwonej. Rekrutów kierowano do różnych garnizonów na Ukrainie, Białorusi i w innych regionach ZSRR. Rozproszeni na ogromnym terytorium, w wielonarodowej

⁵⁹ Szeroko na ten temat m.in. A. Głowacki, *Sowieci wobec Polaków...*, s. 170–264; S. Jaczyński, *Zagłada oficerów Wojska Polskiego na Wschodzie: wrzesień 1939 – maj 1940*, Warszawa 2000; N. Lebediewa, *Katyni: zbrodnia przeciwko ludzkości*, Warszawa 1997. Zob. też publikacje serii „Zeszyty Katyńskie” (nr 1–19).

⁶⁰ A. Głowacki, *Wysiedlenie mieszkańców Zachodniej Białorusi z 800-metrowej strefy nadgranicznej na wiosnę 1940 r.* [w:] *Sowietyzacja i rusyfikacja...*, s. 139–153. Zob. też RGASPI, 17-3-1020, k. 26.

⁶¹ A. Głowacki, *Przesiedlenie części ludności z obwodu lwowskiego do Mołdawii na przełomie lat 1940/1941* [w:] *Europa nieprowincjonalna...*, s. 993–1007.

masie poborowych poddawani byli intensywnej rusyfikacji i sowietyzacji. Musieli składać przysięgę na wierność państwu okupacyjnemu.

W sumie prewencyjno-represyjne działania Sowietów miały wyeliminować ludzi opornych i niepodatnych na skomunizowanie. Doprowadziły do zastraszenia, odizolowania, rozproszenia i przymusowego osiedlenia w odległych rejonach tych osób, które stwarzały choćby potencjalne zagrożenie dla władz okupacyjnych.

* * *

Mimo stosunkowo krótkiego czasu pierwszej okupacji polityka Sowietów na zajętych terenach podlegała ewolucji. W początkowym okresie (rządy komisaryczne do końca listopada 1939 r.) miała charakter rozpoznawczy, przejściowy, przygotowawczy. Następnie intensywnie unifikowano zaanektowany obszar z terytorium ZSRR i sowietyzowano jego mieszkańców. W okresie tym – aż do lata 1940 r. – trwał zaostrożony reżim i terror. Natomiast od klęski Francji w 1940 r. i narastania groźby starcia niemiecko-sowieckiego przez prawie rok można było obserwować zelżenie represyjnego kursu i podejmowanie przez okupanta prób pozyskiwania mieszkańców „oczyszczonego” terytorium do współpracy. Wyrażało się to m.in. w pewnej liberalizacji polityki kulturalnej, poufnych rozmowach z wybranymi jeńcami na temat utworzenia dywizji polskiej w Armii Czerwonej, w szerszej obecności spraw Polaków w życiu wewnętrznym zajętych ziem II Rzeczypospolitej. Jednak nawet i w tym okresie miały miejsce akcje represyjne i eksterminacyjne (przesiedlenia, zbrodnicza ewakuacja kresowych więźniów); z tego powodu zelżenie kursu trzeba tłumaczyć jedynie taktyką.

ALBIN GŁOWACKI (ur. 1949) – historyk dziejów najnowszych, profesor nadzwyczajny Uniwersytetu Łódzkiego oraz Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej w Łodzi. Badacz stosunków polsko-radzieckich, losów polskich na wschodzie od 1939 r., współczesnej Rosji. W dorobku naukowym ma ponad 220 publikacji. Autor i współautor pięciu książek: *Przemieszczenie obywateli polskich w Związku Radzieckim w 1944 roku* (1989); *Ocalić i repatriować. Opieka nad ludnością polską w głębi terytorium ZSRR (1943–1946)* (1994); *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1941* (1997); *Współczesna Rosja. Leksykon. Polityka, organizacje, społeczeństwo* (1999; współautorzy: Fryderyk G. Owsijenko, Andrzej Skrzypek, Alicja Stępień); *Rosja Putina. Leksykon* (2004; współautorzy: Michał Słowikowski, Alicja Stępień-Kuczyńska).

General Principles of the Soviet Occupation Policy in Poland

The first source of the USSR policy guidelines referring to the inhabitants of eastern territories of the Second Republic of Poland known to historians are included in the confidential directives for the Red Army which invaded Poland on 17 September 1939. The details concerning the organization of the Soviet-occupied territories were prepared by the Political Bureau of the Central Committee of the All-Union Communist party (bolsheviks) on 1 October 1939. Those

guidelines constituted the basis for immediate and resolute activities undertaken by new authorities. The aim of the occupier's policy was to unify newly annexed territories with the USSR and Sovietization of the inhabitants as quickly as possible. It meant the necessity to transform radically and on a large scale all spheres of political, social, cultural and economic life in compliance with patterns realized until that moment in the state which dealt with 'building socialism'.

The article deals with the following: changes in the administrative division (adjusting to the standards of the USSR); regulations concerning the citizenship of inhabitants of the occupied territories; personnel policy (radical changes in Polish staff – replacing them with confidants from the East); ownership transformations and transforming the economy (nationalization of enterprises and factories, forfeiting landed gentry's estates, division of land between smallholders and peasants without any land, creating collective farms, replacing Polish zloty with ruble, top-down planning); fight against religion (anti-religious upbringing and propagation of atheism among society); informative policy (monopolization of mass media, supervision of the party over mass media, censorship); restructuring of educational system and higher schools (structural, staff and curriculum-related changes, popularization of education, indoctrination by school system and teachings); nationalization of and ideologizing cultural institutions; changes in labor, social insurance, tax and health care laws.

The fundamental role in the facilitation and speeding up the process of Sovietization of the mental sphere, social and economic relations, and depolonization of annexed territories was played by different reprisal forms (arrests of members of leading social and professional groups, deportations, and genocide).

Soviet occupation policy was a function of relations between the USSR and the Third Reich and it was subject to evolution depending on the changes in those relations.